

ÎN ZODIA PANDEMIEI



Andreea SCRUMEDA

Cadru asociat la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, doctor în Germanistică și doctorand la Psihologie. A tradus numeroase volume din limbile germană și engleză, printre care *Aplicația* (de Arno Strobel), *Exilata* (de Jolanda Piniel) și *Rețeaua HAARP* (de Nick Begich și Jeane Manning).

În zodia pandemiei

Rezumat. Lucrarea de față își propune să prezinte cronologic și comparativ evoluția comportamentală umană, de la primele pandemii înregistrate și până la pandemia Covid-19. Ne interesează aici atât atribuirea originii acestor boli infecțioase, cât și manifestările literare și artistice care au reprezentat aceste dezastre. Am observat că bolile infecțioase de mare răspândire și-au găsit locul în scrierile religioase ca evenimente care au avut loc ca pedepse divine și, simetric, ca evenimente viitoare, făcând parte integrantă din sfârșitul lumii. Dacă în Antichitate filosoful păgân Porfir din Tir deplângea ridicarea creștinismului, blamându-l pentru apariția morminei, în Europa Evului Mediu, creștinii căutau niște țapi ispășitori printre minoritățile religioase. De asemenea, epidemiile și pandemiile s-au dovedit a fi un subiect irezistibil pentru numeroși scriitori, iar în artele plastice, Marea ciumă din Evul Mediu a inspirat tema iconografică Danse Macabre. Astăzi, pelicula tratează acest subiect din perspectivă apocaliptică, marcând astfel o revenire la concepțiile antice asupra molimelor. Constatăm că, din Evul Mediu până azi, reacțiile populațiilor sunt, în linii mari, aceleași, incluzând aici negaționismul, dezinformarea și neîncrederea în autorități. În afară de tratamentele îndoielnice, s-a menținut și tendința de respingere a măsurilor sanitare, cu atât mai mult cu cât, în prezent, social media oferă o uriașă cantitate de informații corecte și false, dificil de clasificat.

Cuvinte-cheie: cronică dezastrului, comportament, religie, Evul Mediu, Covid-19.

Under the Sign of Pandemic

Abstract. The present paper aims to chronologically and comparatively present the evolution of human behavior, from the first recorded pandemics to the Covid-19 pandemic. We are interested in the attribution of these infectious disease's origin, as well as in the literary and artistic manifestations that represented these disasters. While in the Antiquity the pagan philosopher Porphyry of Tiro lamented the rise of Christianity, blaming it for the appearance of the plague, in Middle Ages Europe, Christians looked for scapegoats among the religious minorities. Epidemics and pandemics also proved to be an irresistible subject for many writers; in visual arts, the Great Plague of the Middle Ages inspired the iconographic theme Danse Macabre. Today, movies deal with this topic from an apocalyptic perspective, thus marking a return to the ancient conceptions of plagues. We also find that, from the Middle Ages to the present day, the popular reactions are broadly the same, including negationism, misinformation and mistrust of authorities. Apart from questionable cures, the tendency to reject sanitary measures has also been survived, especially since social media currently provide a huge amount of right and of false information, hard to classify.

Keywords: chronicle of disasters, behaviour, religion, Middle Ages, Covid-19.

Bolile infecțioase au existat de mai bine de zece milenii în viața speciei umane, dar comunitățile de mici dimensiuni și posibilitățile reduse de a călători la mari distanțe nu lăsau loc unei răspândiri de natură pandemică. Primele pandemii documentate (ciuma antonină, ciuma lui Ciprian și ciuma iustiniană) au apărut în cadrul civilizațiilor dezvoltate ale imperiilor cu rute comerciale consolidate [1, p. 30]. De la bun început, avem în vedere faptul că „o pandemie este o epidemie de o magnitudine mai mare ca zonă geografică, număr de cazuri și zile de suferință, având ca urmare invaliditățile sau decesele” [2, p. 165-169]. Conform www.dictionary.com [3], o epidemie „afectează mai multe persoane în același timp și se răspândește de la o persoană la alta, într-o localitate în care boala nu este permanent răspândită”, iar pandemia, prin comparație, este „răspândită pe toată suprafața unei țări, unui continent sau a lumii”. O observație foarte interesantă vine de la Crosby [4], anume că, în mod paradoxal, oamenii sunt insuficient pregătiți din punct de vedere genetic pentru mediul pe care omul l-a creat, de vreo zece milenii încoace. Molimele au fost transformate ocazional în arme biologice, încă de la invaziile mongole în Europa secolului XIV. Mai mult, tehnologia actuală lasă loc temerilor că virușii pot fi modificați artificial pentru a spori efectele lor devastatoare. Iată, așadar, un nou chip al ucigașului invizibil pentru ochiul liber.

Cu toate că epidemiile de boli infecțioase au avut o puternică influență asupra societății, ele au fost prea puțin studiate în cadrul științelor sociale, cum ar fi psihologia individului și cea a grupurilor. Impactul lor a fost atât negativ, prin decimarea sau chiar eradicarea unor populații, cât și pozitiv, pentru progresul științelor medicale [5, p. 9], [6, p. 291 ș.u.] și [7, p. 7-35]. S-ar putea afirma că Renașterea a apărut și ca urmare a epidemiei de ciumă, marcând modernizarea medicinei [1]. Progresul civilizației, în ultimele secole, mai degrabă de natură tehnologică decât culturală, a accelerat dinamica pandemiilor. Pe de altă parte, variabilele unice asociate cu fiecare pandemie nu ne permit comparații realmente utile pentru înțelegerea pandemiilor [8].

Venkatapuram [9, p. 280-286] atrage atenția asupra „capabilității”, aceasta însemnând interacțiunea combinată dintre funcționarea biologică a individului și mediul extern. Viziunea dată ia în considerare atât diversitatea caracteristicilor individuale, cât și a condițiilor de mediu, pentru estimarea reacțiilor în contextul unor catastrofe. Ackerman [10, p. 177-186] aduce în atenția publică mecanismul psihologic al evitării patogenului, numit și sistem imunitar comportamental, ca reacție la pandemii, în cadrul căruia principalele emoții sunt dezgustul și anxietatea. S-a constatat că persoanele mai puțin dispuse la experiențe noi sunt germofobii și cei care provin din regiuni unde bolile infecțioase sunt endemice [11, p. 212].

Religiile comemorează prin tradiție asemenea evenimente antice, care sunt considerate pedepse divine pentru păcatele oamenilor; simetric, evenimente de acest fel sunt descrise și pentru viitor, făcând parte integrantă din sfârșitul lumii. Harari [12] notează că, în vechime, cauza bolilor infecțioase era pusă pe seama aerului nesănătos – poate nu fără temei – și a personajelor supranaturale sau a zeităților: „Populația maya din peninsula Yucatan credea că trei zei malefici – Ekpetz, Uzannak și Sojakak – zburau noaptea din sat în sat și îi infectau pe oameni. Aztecii dădeau vina pe zeii Tezcatlipoca și Xipetotec sau, poate, pe magia neagră a oamenilor albi. Au fost consultați preoți și vraci.”

În Occident, dar și în Orient, de la Gange până la Mecca, pelerinajele au constituit uneori cauzele nefericite ale contaminărilor în masă și au contravenit chiar indicațiilor venite din partea autorităților, inclusiv religioase [13, p. 1-17].

Epidemiile și pandemiile s-au dovedit a fi și un subiect irezistibil pentru numeroși scriitori și artiști plastici. Dasgupta [14] observă că: „Ciuma, sifilisul, tuberculoza și variola au stimulat creativitatea și au fost reprezentate în artă în mai multe moduri, deoarece implicau toate clasele.” Putem enumera: *Decameronul* (Giovanni Boccaccio, 1353), *Epistolae* (Francesco Petrarca, 1374), *Cartea Ducei* și *Povestirile din Canterbury* (Geoffrey Chaucer, 1369, 1400), *Jurnal din anul ciumei* (Daniel Defoe, 1722),

Ciuma (Albert Camus, 1947), *Moartea la Veneția* (Thomas Mann, 1912), *Calule alb! călărețule palid!...* (Katherine Anne Porter, 1939), *Casa de pe țărniță* (Daphne du Maurier, 1969) și *Dragostea în vremea holerei* (Gabriel Garcia Marquez, 1985). Pelicula a tratat acest subiect din perspectivă apocaliptică, marcând astfel o ciudată revenire la concepțiile antice asupra molimelor; o realizare în acest sens sunt filmele lui Wolfgang Petersen – *Alerta* (1995) și Steven Soderbergh – *Epidemia: Pericol nevăzut* (2011). Personajul central, doctorul Erin Myers, afirmă: „O persoană obișnuită își atinge fața de două sau trei mii de ori pe zi... de trei până la cinci ori în fiecare minut. Între timp, atingem clanțe, țâșnitori și alte persoane – nu atingem pe nimeni.”

Prima pandemie documentată – în pofida vechimii – este ciuma din Egipt, din ultimii ani ai Faraonului Aknaton (secolul 14 BC). Un aspect interesant îl constituie întoarcerea spre o nouă religie, care avea în centru un singur zeu – Zeul Soarelui, spre deosebire de cultul politeist anterior, deoarece egiptenii – începând cu Faraonul – se simțiseră abandonți de vechile lor zeități. Această reacție contrastează cu conduita impusă în alte culturi, unde se încerca „îmblânzirea” Divinității furioase, încă din vremea lui Homer, care-l prezintă pe Apollo aruncându-și mânia, sub forma molimei, asupra muritorilor: „Fiul lui Zeus și-al Letei, Apolon. În ciuda-i pe craiul / Molimă grea răspândise și oastea-i pornise să piară, Pentru c-Atrid cutezase pe preotul Hrisis să-nfrunte, Când cuviosul veni la corăbii, în tabăra-ahce / ... / Auzi săgetașul Apolon / Și mânios de pe vârful Olimpului merse la vale / Arcul pe umăr având și tolba vârtos căpăcită. Lung zuriță săgețile-n tolba-i din spate, când zeul / Plin de mânie porni, nălucindu-se-asemena noptii, Stete deoparte de tabără-apoi și da drumul săgeții. Groaznic fu zângănul arcului cel luminos ca argintul. Zeul întâi nimeri-a în muli și-n ogarii cei sprinteni, Dar mai ținti după-aceia și-n oaste săgeți otrăvite, Morții ardeau sumedenii pe ruguri. Și-n vreme de nouă / Zile, prin lagăr, zburară săgețile dumnezeirii” (*Iliada*, Cântul I).

Pandemia de ciumă din Atena anulului 430 BC, în contextul războiului peloponesiac, s-a

răspândit până în Egipt și a ucis cam două treimi din populația afectată. I-a căzut victimă însuși Pericle și a fost o ocazie pentru revenirea la oracole și la superstiții în general. În fața pericolului mortal, cetățenii au uitat de lege, de credință și de solidaritate, abandonându-i pe cei suferinzi. Ca și în cazul egiptenilor, atenienii s-au considerat trădați de zei, care, trimițându-le molima, veneau în sprijinul inamicului spartan. Tucidide, observator realist, care descrie inclusiv fenomenul imunității, menționează și predicția realizată de un vechi oracol, anume că „va veni un război doric ce va aduce și molima” (Thuc., 2.54). Menționăm și faptul că, spre deosebire de Pericle, Tucidide a contractat boala, dar a supraviețuit.

Ciuma antonină (165-180 AD), însă, a prieluit ridicarea creștinismului, în paralel cu părăsirea vechilor tradiții [15]. Armata romană a revenit din campanie nu doar cu victoria, ci și cu o boală infecțioasă care s-a răspândit de-a lungul și de-a latul imperiului. Creștinii au fost acuzați de provocarea epidemiei, în consecință au fost supuși persecuțiilor. De fapt, potrivit notelor descriptive rămase de la medicul Claudius Galenus, epidemia ar fi fost una de variolă. Ciuma lui Ciprian (249-262 AD) a fost denumită astfel după episcopul de Cartagina, scriitor creștin, care a descris starea de spirit și conduita populației în timpul epidemiei; la acea vreme, creștinii încă erau persecutați, iar molima ar fi fost răzbunarea lor. O transformare de natură spirituală: cele două abordări – cea politeistă și cea monoteistă – intră într-un conflict care capătă accente polemice în scrierea-fluviu *Împotriva creștinilor* a filosofului Porfir din Tir: „Și se mai miră că de atâția ani boala s-a abătut asupra orașului, când Asclepios și ceilalți zei nu mai sălășluiesc printre noi. Căci nu s-a mai văzut vreun sprijin pentru oameni de când Isus este cel venerat” [16, p. 223]. Totuși, creștinismul, până atunci un cult aproape necunoscut, a făcut mari progrese într-un cadru cultural mai degrabă păgân. Harper [16, p. 223-260] observă potențialul pandemiei de a stimula formarea unor noi forme comunitare, precum și de a pune în evidență rolul personajelor carismatice din

centrul religiilor. Un exemplu în acest sens îl constituie *Viața sfântului Grigorie Taumaturgul*, povestită de Grigorie al Nisei, episod care se deschide cu declanșarea ciumei, în Neocezarea – ca pedeapsă pentru că oamenii l-au invocat pe vechiul lor zeu – și se încheie cu intervenția salvatoare a episcopului Grigorie. Este ceea ce Van Dam [17, p. 272-308] numește „moment decisiv de accelerare, de dezintegrare și reintegrare socială”, context în care politeismul începe să apună. Stark [18] nuanțează, arătând că progresele înregistrate de creștinism în secolele II-III AD se datorează în mare parte îngrijirilor acordate celor bolnavi, precum și respectului arătat decedaților. Astfel, după incinerările în masă de la Teba, înmormântările au fost văzute ca dovadă de curaj din partea membrilor comunității și ca ocazie pentru aducerea la lumină – ca să spunem așa – a catacumbelor folosite anterior ca ascunzători pentru creștinii persecutați. La vremea ciumei iustiniene (541-542 AD) a început să se vorbească despre ciumă ca despre o pedeapsă venită de la Dumnezeu pentru păcatele oamenilor, așa cum apare în Apocalipsa lui Ioan. Concomitent, triburile arabe nomade aduceau Islamul în Imperiul Bizantin [14]. Ciuma a provocat dezordinea publică, abandonul muncii și ridicarea Islamului. Procopius nota: „Toate muncile au stagnat; meșterii și-au abandonat meșteșugurile și toate treburile pe care fiecare om le avea de făcut.”

Evul Mediu a fost puternic marcat de Moartea Neagră, pandemia din anii 1346-1353, care a afectat Eurasia și Africa de Nord, soldându-se cu 75 până la 200 de milioane de victime. La asediul portului genovez Kaffa, Hoarda de Aur a folosit ciuma ca armă bacteriologică, aruncând cadavrele peste zidurile cetății. Boala s-a răspândit cu rapiditate, ucigând aproximativ două treimi din populația Europei și a revenit până în anii 1700 de mai bine de 100 de ori [19]. Medicul Guy de Chauliac arată că în 1363 relațiile de familie au avut de suferit din cauza fricii de contaminare: „Tatăl nu-și mai vizita fiul și nici fiul nu-și mai vizita tatăl. Caritatea era moartă și speranța abandonată.” Ciuma medievală din Europa a constituit un punct de

răscruce, prin apariția noțiunilor de carantină și izolare, odată cu o nouă abordare medicală și într-o nouă fază a eficienței [1]. Ragusa (din Croația de azi) a fost locul primei carantine, în anul 1377, când nou-veniții erau obligați să rămână pe insula Lokrum, la început pentru 30 de zile, apoi 40, ceea ce a stabilit și denumirea de carantină, de la *quarenta giorni*.

În același timp, oamenii organizau procesiuni de flagelanți, care cântau psalmi și se pedepseau pentru păcatele omenirii [20, p. 326]. Simetric cu poziția filosofului păgân Porfir din Tir, în Europa Evului Mediu, creștinii căutau niște țapi ispășitori printre minorități cum ar fi evreii, catarii sau suferinzii de lepră. Aceștia erau persecutați, sub pretexte cum ar fi otrăvirea fântânilor [21, p. 74], ceea ce ar fi declanșat epidemia, convingere care a dus la forme extreme ale persecuției, ca masacrul de la Strasbourg, din 1349; însuși Papa s-a văzut nevoit să emită o bulă prin care interzicea persecutarea evreilor. În lumea musulmană, femeile erau acuzate de ispitirea bărbaților și li se interzicea ieșirea din casă [22, p. 108]. Cu toate acestea, încă era acceptată viziunea conform căreia molima era trimisă asupra oamenilor, nu neapărat minoritari, ca pedeapsă pentru păcatele lor, așa cum notează Bocaccio [23]: „...ciuma cea ucigătoare, care prin mijlocirea stelelor sau poate datorită faptelor noastre mișelești, trimisă fiind spre îndreptare asupra muritorilor de către dreapta urgie a Celui-de-Sus”.

Autorul francez Maurice Druon [24] merge chiar mai departe cu teza pedepsei divine: „...cumplita molimă care, pătrunzând mai întâi în Provance, se abătuse după aceea asupra Avignonului, asupra acestui oraș putred până-n măduva oaselor de atâta desfrânare și stricăciune. Era de ajuns să fi auzit repetându-se cuvintele domnului Petrarca asupra acestui nou Babilon, ca să înțelegi că duhnitoarea lui ticăloșie și păcatele ce se petreceau acolo în văzul lumii trebuiau să-i atragă răzbunătoare nenorociri. ... Îi pedepsiseră Dumnezeu pe toți. Într-un singur anotimp s-au închis la Avignon șapte mii de case ai căror locuitori fuseseră secerăți de ciumă; se adunau leșurile cu carul.”

Marea ciumă a inspirat tema iconografică medievală *Danse Macabre*, atât în scrierile religioase, cât și în artele plastice [25; 26]. În centrul creațiilor se află scheletele care dansează cu reprezentanții tuturor păturilor sociale, de la cerșetor la împărat, de la țăran la papă, după cum observă același Boccaccio: „Câte neamuri strălucite, câte moșteniri nemăsurate, câte faimoase avuții nu s-au văzut rămase fără moștenitor? Și câți oameni de treabă, câte femei frumoase și câți tineri chipeși, pe care, nu zic alții, dar chiar Galien, Hipocrate sau Esculap i-ar fi crezut sănătoși tun, n-au dejunat de dimineață cu ai lor, cu prieteni sau tovarăși, pentru ca în aceeași seară să ajungă a cina cu morții lor pe ceea lume!”

În Țările Românești, secolul XIX a fost cel marcat de epidemia numită „Ciuma lui Caragea”, după numele domnitorului venit pe tron în acea vreme (1813–1814). Epidemia a afectat, în special, orașele, devastând Bucureștiul, lăsând în urmă și legenda că ar fi fost îndepărtată, în cele din urmă, de Sfântul Haralambie. Regăsim acest motiv în romanul lui Mateiu Caragiale, *Craii de Curtea Veche*, unde un personaj îl reprezintă grafic pe mucenic cu „ciuma în lanțuri, sub picioare”. La rândul său, Ion Slavici surprinde, în *Pădureanca*, impactul epidemiilor de holeră, de această dată în mediul rural. Sătenii privesc cu ostilitate măsurile de carantinare, temându-se mai degrabă de foamete decât de această boală infecțioasă.

O situație aparte a fost creată în America, unde se crede că o mare parte din populația nativă și-a pierdut viața ca urmare a contaminării cu variolă (secolul XVIII) adusă din Lumea Veche. Tratamentele tradiționale s-au dovedit a fi ineficiente; în plus, s-a ajuns, în unele cazuri, la sinucideri în grup în rândul nativilor. Controversată a fost, însă, cauza – intenționată sau nu – a răspândirii agentului patogen. Darurile oferite unei delegații de nativi americani, anterior epidemiei, au alimentat suspiciunile. La următoarea epidemie de variolă în rândul nativilor – spre satisfacția vizibilă a unora dintre imigranții europeni – au apărut chiar acuzații de genocid, între francezi și britanici, dezmințite apoi ca

falsificare științifică [27]. Pandemiile de holeră, începând cu 1817, au fost combătute prin măsuri foarte eficiente de igienă, cu rezultate spectaculoase. S-au remarcat două aspecte majore: au afectat partea săracă a societății și faptul că boala se manifesta chiar mai traumatizant psihic decât ciuma, în special prin deshidratare, care provoca așa-numita „grimasă a morții” la victimele aflate în faza finală a bolii. Snowden [28] notează principalele consecințe ale pandemiilor de holeră: „Migrația, revolta, isteria socială, găsirea de țapi ispășitori și perturbările economice”. Ciuma din 1855–1912 a apărut în China și a fost adusă la Londra de marinarii indieni, însă Europa era deja pregătită pentru măsurile sanitare adecvate și s-a reușit menținerea sub control a pandemiei; țara cu adevărat afectată, India, a prezentat și cel mai mare procentaj al victimelor, anume 90% din decesele pe plan mondial. Clasele bogate au fost ocolite de boală, inducând impresia unei imunități acordate de zei, celor din rasa albă. Gripa rusească (1889–1890) s-a răspândit în principal din cauza transportului masiv pe calea ferată, precum și pe fondul sporului demografic.

Prima epidemie a epocii moderne este cunoscută sub denumirea de Gripă Spaniolă, dar a apărut în Kansas și a fost adusă în Europa de soldații americani, suprapunându-se celui de-al Doilea Război Mondial (1918–1920). Crosby [4] o numește „gripa uitată”, deoarece, din cauza fie a scurtei durate, fie a războiului, a ieșit rapid din atenția publicului, deși s-a soldat cu 40 de milioane de victime, în special adulți tineri. Presa scrisă era singurul mijloc de informare universal accesibil și, dat fiind neutralitatea Spaniei în război, ziarele din peninsula au avut libertatea de a publica fără cenzură informațiile și cifrele care arătau evoluția pandemiei [29, p. 55]. Autoritățile din SUA, după cum observă Barry [30, p. 324-325], și-au pierdut credibilitatea după ce au sfătuit populația să nu se alarmeze, deși mortalitatea devenise îngrijorătoare deja la începutul pandemiei. Se întâmpla adeseori ca bolnavii să se stingă din lipsa de îngrijiri și de hrană, deoarece chiar și apropiații se temeau de contaminare. Curând, sistemul sanitar, deja

uzat de război, apoi minat de absentism, a cedat, iar oamenii au început să creadă în orice teorii apărute. Nu fără temei, se pare, deoarece s-a constatat că autoritățile aleg sacrificarea vieților umane pentru a menține acumularea de capital, inclusiv în context pandemic [31]. Pandemia HIV (1981– prezent) realizează un tablou diferit, întrucât are caracteristicile unei boli cronice, opuse unei afecțiuni infecțioase acute, având consecințe pe termen lung, cum ar fi depresia și consumul abuziv de substanțe interzise [32].

Coronavirusul sindromului respirator acut sever (SARS, 2002–2003) a declanșat prima dintre pandemiile care au afectat și sănătatea mentală a pacienților și a personalului medical [33]. Așa-numita „gripă porcină” (H1N1, 2009) a provocat un puternic resentiment public în ce privește disciplina sanitară recomandată sau chiar impusă de OMS și de autoritățile locale. Sentimentul inițial de alarmă a fost urmat de neîncrederea publicului, în fața evoluției neconforme cu previziunile autorităților sanitare, iar companiile farmaceutice au fost acuzate de procedee lipsite de onestitate, în vederea câștigurilor din producerea de vaccinuri. Acesta este contextul în care a apărut termenul, panicdemic’ [34]. În replică la controversele apărute, OMS a creat în 2018 termenul, Boala X’, pentru a reprezenta un agent patogen ipotetic, posibil declanșator al unei epidemii sau pandemii. Această denumire ar constitui punctul de pornire pentru un plan de combatere (Research and Development Blueprint) [35] a acestei ipotetice maladii globale. În acest sens, pandemia COVID-19 (2020– prezent) pare a fi primul virus care a ocazionat punerea în aplicare a unei întregi strategii [36; 37]. Dasgupta [14] vede pandemia COVID-19 ca pe un amestec al tuturor pandemiilor din istorie, ca efecte asupra civilizației. Răspunsul colectiv la pandemia COVID-19 a fost, probabil, modelat de cultură și literatură. Tendința actuală repetă practica medievală a persoanelor înstărite care se refugiau pe proprietățile de la țară, unde așteptau finalul pandemiei. Se poate afirma că, din Evul Mediu până în ziua de azi, reacțiile populațiilor sunt, în linii mari, aceleași, incluzând aici negaționis-

mul, dezinformarea și neîncrederea în autorități [38]. În afară de tratamentele îndoielnice, s-a menținut și respingerea măsurilor sanitare de către un segment al populației, fapt dovedit și de formarea ligilor anti-mască în SUA. În prezent, social media prezintă o uriașă cantitate de informații corecte și false, dificil de clasificat.

Referințe bibliografice:

1. Habicht, M.E.; Pate, F.D.; Varotto, E.; Galassi, F. M. *Epidemics and pandemics in the history of humankind and how governments dealt with them A review from the Bronze Age to the Early Modern Age*. În: „Riv. Trimest. Sci. Dell Amministrazione”, 2020.
2. Samal, J.A *historical exploration of pandemics of some selected diseases in the world*. In: „International Journal of Health Sciences and Research”, 4(2), 2014.
3. <https://www.dictionary.com/e/epidemic-vs-pandemic/> [Accesat: 23.10.2022].
4. Crosby, A.W. *America’s forgotten pandemic: the influenza of 1918*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
5. Benedictow, O.J. *The black death: the greatest catastrophe ever*. In: „Hist Today”, 2005.
6. Scheidel, W. *The great leveler: violence and the history of inequality from the stone age to the twenty-first century*. Chapter 10: the black death. Princeton: Princeton University Press, 2017.
7. Huremović, D. *Brief history of pandemics (pandemics throughout history)*. In: „Psychiatry of pandemics”. Springer, Cham, 2019.
8. Reinhardt, V. *So, Wie Es Ist, War Es Noch Nie – Warum Historische Vergleiche Zur Corona-Krise in Die Irre Führen*, [online]. [Accesat: 23.10.2022]. Disponibil pe Internet la adresa: <https://www.nzz.ch/feuilleton/coronavirus-kann-man-aus-historischen-vergleichen-etwaslernen-ld.1546841>
9. Venkatapuram, S. *Human capabilities and pandemics*. In: „Journal of Human Development and Capabilities”, 21(3), 2020.
10. Ackerman, J.M.; Tybur, J.M.; Blackwell, A.D. *What role does pathogen-avoidance psychology play in pandemics?* In: „Trends in cognitive sciences”, 25(3), 2021.
11. Schaller, M.; Murray, D.R. *Pathogens, personality, and culture: disease prevalence predicts worldwide variability in sociosexuality, extraversion, and openness to experience*. J. Pers. Soc. Psychol. 95, 2008.
12. Harari, Y.N. *Sapiens: A brief history of humankind*. Random House, 2014.
13. Denemark, R.A. *Pandemics in global and historical perspective*. In: „Globalizations”, 2021.
14. Dasgupta, S.; Crunkhorn, R. *A History of pan-*

- demics over the ages and the human cost. In: „The Physician International Journal of Health”, 6(2), 2020.
15. Snowden, F.M. *Epidemics and Society*. Chapters 1, 2, 7 and 8. Yale University Press. 2019, [online]. [Accesat: 23.10.2022]. Disponibil pe Internet la adresa: <https://www.jstor.org/stable/j.ctvqc6gg5/>
16. Harper, K. *Pandemics and passages to late antiquity: rethinking the plague of c. 249–270 described by Cyprian*. In: „Journal of Roman Archaeology”, 28, 2015.
17. Van Dam, R. *Hagiography and history: the life of Gregory Thaumaturgus*. In: „Classical Antiquity”, 1(2), 1982.
18. Stark, R. *The rise of Christianity: A sociologist reconsiders history*. Princeton University Press, 1996.
19. Furtado, P. *1001 Days that Shaped the World*. ABC Books for the Australian Broadcasting Corporation, 2008.
20. Bennett, J.M.; Hollister C.W. *Medieval Europe: A short history*. New York: McGraw-Hill, 2006.
21. Gottfried, R.S. *Black death*. Simon and Schuster, 2010.
22. Byrne, J.P. *The black death*. Westport: Greenwood Press, 2004.
23. Boccaccio, G. *Decameronul*. Univers, 1078.
24. Druon, M. *Regii blestemați*. Editura Cartea Românească, 1971.
25. Oosterwijk, S.; Knoell, S. *Mixed metaphors. The Danse macabre in medieval and early modern Europe*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011.
26. Volser, I. *The theme of death in Italian art: The Triumph of Death* [Doctoral dissertation]. McGill University, 2001.
27. Brown, T. *Assessing Ward Churchill's Version of the 1837 Smallpox Epidemic*. 2005
28. Snowden, F.M. *Epidemics and society*. In: „Epidemics and Society”. Yale University Press, 2019, [online]. [Accesat: 23.10.2022]. Disponibil pe Internet la adresa: <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/istoria-unei-maladii-misterioase-care-facea-ravagii-in-evul-mediu-sudor-anglicus/>
29. Lavigne, S.E. *A history of pandemics: Lessons we can learn from the past*. In: „Canadian Journal of Dental Hygiene”, 54(2), 2020.
30. Barry, J.M. *Pandemics: avoiding the mistakes of 1918*. In: „Nature”, 459(7245), 2009.
31. Karatasli, S.S. *Pandemic's lesson: Global capitalism is uneven and dangerously particularistic*. 2020, [online]. [Accesat: 23.10.2022]. Disponibil pe Internet la adresa: <http://chs.asa-comparative-historical.org/pandemics-lesson-globalcapitalism-is-uneven-and-dangerously-particularistic/>
32. Safren, S.A. et al. *Cognitive behavioural therapy for adherence and depression in patients with HIV: a three-arm randomised controlled trial*. In: „Lancet HIV”, Epub, 2016 Sep 19.
33. Maunder, R.G. *Was SARS a mental health catastrophe?* In: „Gen Hosp Psychiatry”. 2009; 31(4):316–7, Epub 2009 May 22, Review. PMID: 19555790, [online]. [Accesat: 22.10.2022]. Disponibil pe Internet la adresa: <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsy/2009.04.004>
34. Ofri, D. *The emotional epidemiology of H1N1 influenza vaccination*. In: „N Engl J Med”. 2009; 361(27):2594–5, Epub 2009 Nov 25. PMID: 19940291.
35. <https://www.who.int/observatories/global-observatory-on-health-research-and-development/analyses-and-syntheses/who-r-d-blueprint/background/> [Accesat: 23.10.2023].
36. <https://www.nytimes.com/2020/02/27/opinion/coronavirus-pandemics.html> [Accesat: 23.10.2022].
37. <https://www.bloomberquint.com/business/coronavirus-may-be-the-disease-x-health-agency-warned-about> [Accesat: 23.10.2022].
38. Patterson, G.E. et al. *Societal impacts of pandemics: comparing COVID-19 with history to focus our response*. In: „Frontiers in public health”, 9, 2021.
39. Caragiale, M. *Craii de Curtea Veche*. Editura Cartea Românească, 1929.
40. Slavici, I. *Pădureanca*. Editura pentru Literatură, 1965.

*This work was co-funded by the European Social Fund, through Operational Programme Human Capital 2014–2020, project number POCU/993/6/13/153322, project title *Educational and training support for PhD students and young researchers in preparation for insertion in the labor market*.